A magyar börtönügy históriája

„Ha valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, húst eszik, egy hétig böjtöljön bezárva" — írja első törvényalkotónk, Szent István második dekrétumának 10. és 11. fejezetében. Hasonlóképpen rendeli büntetni a kántornapi böjt megszegőit is. Glázer István a következőképp kommentálta államalapítónk ezen intézkedéseit: „. . . a böjtölésen volt a hangsúly, és a szabadság korlátozása csak a böjtölésre vonatkozó rendelkezés betartását biztosította" (1975). Ugyanezt állapította meg Lukács Tibor is, bár finomított a szövegezésen: „Ez a rendelkezés azonban a böjtölésre és nem az elzárásra helyezte a súlyt" (1979). Ha összevetették volna a 10. és 11. fejezet rendeléseit István egyéb büntető rendelkezéseivel, nem fogalmaztak volna ilyen kategorikusan. Két vonatkozásban is megkérdőjelezik állításukat a hasonló intézkedések.

Egyfelől a böjtölés mellett — e két törvényhelyen túl — egyetlenegyszer sem jelenik meg a bezárás mint kísérő intézkedés, pedig az emberölés esetében indokoltabb volna a büntetés elzárással való biztosítása. Másfelől első királyunk dekrétumaiban a böjtölés rendre mellékbüntetésként szerepel, utalva a jog vallásetikai meghatározottságára.

Megmagyarázhatatlan, miért tenné itt, ebben az esetben főbüntetéssé a böjtöt István, az éhezésnél jóval súlyosabb szabadságfosztással szemben. Nézetünk szerint az elzárás a főbüntetés, a böjt pedig mellékbüntetés; a böjttel súlyosbított börtönbüntetés korai csírájaként. Fölcsillan ezen intézményben a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási szokásainak egyik gyökere is, jelesül a vallásos magányba szállást előidéző cellabüntetés is.

A kor a szabadságtól való megfosztást igen súlyosan értékeli. A társadalom jelentős része még nem süllyedt szolga- vagy jobbágysorba, a törvény is, a nemzetségek is foggal-körömmel védték a szabad állapotot. Nem is bukkan föl István dekrétumaiban másutt a szabadság elzárással történő csorbítása. Súlyosabb esetekben viszont — éppen a büntetés keménységét hangsúlyozandó — intézményes elemmé vált a szabadságvesztés. Így például a második dekrétum 27. fejezete elrendeli: „ha szabad ember másnak szolgálóleányát választja házastársul . . . *örök szolgaságra* vettessék".

Hogy érzékelhetőbbé váljék a büntetés súlya, fölidézünk még néhány szolgasággal büntetendő cselekményt. Ha valaki eltagadta az egyháznak járó tizedet, szolga lett. A megvakított tolvaj tíz éven felüli gyermekeit szintén szolgasorssal büntették (László I. 12, 40.) A szolgálóleánnyal paráználkodó szabad férfit (István II. 26.), a tolvajló hajadon leányt, a bíró tekintélyét megvető alperest (László III. 7, 26.), a tolvaj feleségét, ha részes volt ura vétkében (Kálmán I. 56.) egyaránt szolgasággal sújtották.

A szabadságfosztásnak ezt a módját a végrehajtás egyszerűsége is diktálta: a szolgává váló személy a sértettnek, a sértett családjának, az egyháznak vagy — nagy ritkán — az államnak a tulajdonába került, és így őrzéséről nem kellett gondoskodni. Nem véletlen, hogy a szabadságvesztés harmadik uralkodó neme a *kiutasítás, száműzés* volt. Ezzel sikerült az elkövetőtől úgy megszabadulni, hogy

nem kellett a büntetés végrehajtásáról az államapparátusnak gondoskodnia. Mindez nem elhanyagolható szempont abban a korszakban, amikor az államhatalom legfőbb feladata az új társadalmi-politikai rend elfogadtatása, a feudális államgépezet kiépítése.

A szolgai státus büntetéskénti alkalmazása és a kiutasítás, száműzés erősen kapcsolódott egymáshoz. Tudniillik a szolgává tétel nem pusztán személyi büntetés volt, számos esetben a sértett anyagi kárának pótlására szolgált. Ilyenkor az elítéltet helyben vagy más vidéken, esetleg külföldön értékesítették, s a vételárból elégítették ki a pernyertes felet. Könyves Kálmán első dekrétumának 77. fejezetében előírja, hogy „Magyar nemzetbeli szolgát vagy akárkit, ki Magyarországon született... senki el ne adjon külföldre". (Meglehet, hogy ez a rendelkezés a saját állampolgár kiutasítási tilalmának előképe.)

Már első Árpád-kori törvényhozóink elhatározásai között fölbukkant *a kényszerlakhely kijelölése* és *az internálás*. „Ha az izmaelitáknak nevezett kalmárok között volnának olyanok is, akik a keresztség után körülmetélkedvén, visszatértek az ő régi törvényökre, távoztassák el székeiktől és telepítsék más falukra őket" — parancsolta László. Kálmán határozottabban jelöli meg a lakhelyet: „Zsidók, ha módjok van benne venni, bírhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniok". Egyebütt úgy intézkedik, hogy az izmaelita lakosságú falvakat ketté kell választani, s a lakosság felét máshová kell telepíteni.

Visszatérve a börtönre: ha István idézett törvényi rendelkezése vitatható is, László királyunknál úgy terminológiában *(carcer)*, mint funkcióban (őrzés és büntetés) félreérthetetlen a börtön értelmezése és léte. „Aki kivont karddal embert öl — így a szabály —, vessék tömlöcbe a király ítélete szerint, és osszák három részre minden vagyonát, úgymint szőlleit, földeit, cselédségét, szolgáit... ha száztíz pénz érőnél kevesebb vagyona lenne, szabadságát is veszítse el..." Bár a rendelkezésből nem derül ki egyértelműen, véleményünk szerint itt a király ítéletéig tartó biztonsági fogvatartásról van szó. A tömlöc funkciója itt *a végrehajtás érdekében foganatosított őrzés.*

Egy másik helyen azonban már vitathatatlanul büntetésként alkalmazott karcerről beszél a törvény szövege: „Ha valaki Isten kedvező kegyelméből gyermekét vagy atyjafiát vagy akármely közelvaló rokonát a törvény keze előtt éri lopáson rajta, az ilyen tolvaj ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmet, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék a tömlöc fogságába". Ez már börtönbüntetés.

A feudális kor tömlöcei

A tömlöcről mint büntetési nemről nemcsak törvényeink, de a gyakorlat foghíjas dokumentumai is tanúskodnak. Például a váradi püspökség hosszú éveken át közreműködött a peres eljárások bizonyítási szakában alkalmazott istenítéletek, az ún. tüzesvas-próbák végrehajtásában. 1205 és 1235 közötti évtizedekből a Váradi Regestrum néven ismeretes töredék jegyzőkönyv 389 jogesetet hagyott az utókorra, mely világosan bizonyítja, hogy a börtön létező intézmény.

Abban az ügyben, amelyben a bajati, finkei, mucsonyi és császtai várnépek előkelőbb társadalmi állásért küzdöttek Pétör, a borsodi vár egyik jobbágya (ekkor még: előkelője, tisztje, nemese) ellen, még csupán a tömlöc intézményéről szerzünk tudomást annak funkciója nélkül. Pétör, a borsodi tiszt egész falvakat

igyekezett tömlöctartóvá tenni, ami a karcer jelentőségét vélelmezi. A fent nevezettek viszont így védekeztek: „Ők igen is fegyverviselői a várnak, hadakozók, nem pedig rabtartók."

A magyar feudális társadalom végleges osztálykörvonalai a XIII. században alakultak ki. A szegény sorban élő szabad elemek utolsó küzdelmeiket vívták a jobbágyság és a serviensi réteg[1] határmezsgyéjén. Az idézett per nyilván ezért lehetett rendkívül fontos számukra, mert ezzel — legalább átmenetileg — meg tudták erősíteni „szabad hadakozó" státusukat.[2] Számunkra pedig ez az eset azt jelenti, hogy a karcer őrizete alsóbbrendű tevékenység e században, nem méltó a szabad fegyverviselőhöz.

Rétegvillongásról szól egy másik eset is. Ebben a borsodi közrendű alattvalók és „egy-két jobbágya azon várnak, nevezet szerént Péter és Kálmán" bepanaszolták ispánjukat, Dömötört törvénytelenségek és visszaélések miatt a király előtt. A király által bírául rendelt Tamás egri püspök és Salamon bán látnivalóan Dömötört pártolták, és a vádat visszavonták. A hamis vádért pedig a várnépek harmadfél márkát fizettek büntetésül. „... két jobbágy tartozik börtönt ülni, ott maradandók, ameddig az ispánnak tetszik". A tömlöc ez esetben is büntetés.

Magáról a börtönről több esetben is rendelkeznek uralkodóink. Ezek között vannak olyanok, amelyek a börtönben segítő eszközt látnak. III. András például a büntetését megfizetni nem tudó elkövetőről így rendelkezett: „vessék fogságra" és lakoljon megfelelő büntetéssel. Első pillantásra az adóssági fogság valaminő változatáról van szó. A különbség pusztán annyi, hogy nem magánjogi consensus[3] alapján keletkezett adósság megfizetését, hanem állami bíróság által kiszabott vagyoni büntetés behajtását kényszeríti ki. E rendelkezés alternatív büntető jellege nyilvánvaló. A vagyoni büntetést megfizetni nem tudó büntetésének átváltását jelenti szabadságvesztésre vagy egyéb „megfelelő" büntetésre. Ez utóbbi esetben a börtön a biztonsági fogság helye.

Összefoglalva az Árpád-kori börtönről mondottakat: a szabadságvesztés egyéb fajtái (száműzés, kiutasítás, internálás, státusvesztés) mellett a börtön a büntetési rendszer állandó eleme. A törvények a karcer több funkcióját tanúsítják. A tömlöcöt alkalmazták ítélet-végrehajtást biztosító fogságként, büntető eljárás lefolytatásánál „előzetes" fogvatartásként, s végül büntetésként is. A szabadságvesztésnek mint börtönbüntetésnek a jelenlétét a gyakorlat is visszaigazolja.

Vegyesházi királyaink idejében egyre sűrűbben bukkan föl a tömlöc. Alkalmazását tekintve a korai középkorban kialakult valamennyi funkció megizmosodik. A XV—XVI. századra gyakori elemmé válik az *„örökös börtön"*. Erre ítélték a Dózsa-féle parasztfelkelésben részes papokat, Zsigmond és Ulászló dekrétumai nyomán a hamisítókat, a hamisan esküvőket, a hiteleshelyi tevékenységben eljáró csalárd papokat. Miksa 1567. évi articulusa[4] a hitszegő, feleket kijátszó ügyvédekről rendeli ugyanezt.

A ma életfogytiglaninak nevezett szabadságvesztés-büntetés állandósulása feltételezi, hogy valamiféle börtönhálózatnak ki kell alakulnia az országban. Az állam természetesen nem épített börtönöket, de a várak pincéi, kazamatái jó megoldást kínáltak. Az Árpád-korban főként a vármegyei székhelyek váraiban, az ispáni központokban tartottak fenn börtönt. A várak elterjedésével, a főúri családok építkezéseivel, a lovagvárak, rablófészkek kialakulásával, a tartományúri hatalom kiépülésével pedig megjelentek a földesúri börtönök is. A végvári harcokra kiépített végvárrendszer is felhasználható volt erre a célra.

[1] A serviensi réteg: a lassan kialakuló feudális uralkodóosztály legalsó, egyben legszélesebb rétege, „királyi vitézek", a későbbi középnemesség

[2] status: állapot, helyzet, állás. Itt a társadalmi rétegek között elfoglalt hely

[3] consensus: megegyezés, megállapodás

[4] articulus: törvénycikk

A XVI—XVII. századra már kibontakozott a börtönök néhány kategóriája. Nem típusokról van itt szó, csupán az „üzemben tartó" szerinti csoportosításról. A börtönhálózat — ha lehet ezt egyáltalán így mondani — a bírósági fórumrendszerhez igazodott. Volt börtöne a földesúrnak az úriszék mellett a várban, az uradalmi épületben vagy a kastély pincéjében. Természetesen úriszékkel nem bíró nemesnek is lehetett tömlöce. Álltak tömlöcök a vármegyei hatóságok szolgálatára, elsősorban várakban; politikai foglyok részére pedig az államhatalom is létesített börtönt. A városok a városházán vagy annak pincéjében, esetleg a hóhér házában vagy alatta alakítottak ki karcert. Ez az általánosnak tűnő elterjedés azonban nem jelentette még a szabadságvesztés-büntetés börtönváltozatának győzelmét.

A tömlöcbüntetés továbbra is csak periférikus része a büntetések rendszerének. Ez idő tájt éli virágkorát a halálbüntetés; az árutermelés kibontakozásával pedig nagy jelentőségre tesz szert a vagyoni és pénzbüntetés. Varga Endre és Eckhart Ferenc minden kétséget kizáróan igazolták az úriszéki peres gyakorlat alapján, hogy a jobbágyokkal szemben alkalmazott leggyakoribb büntetés a pénzbírság, esetleg a munkaképességet nem csorbító testi szankció, a verés. De már sok esetben kiszabnak börtönbüntetést is. Néhány hónaptól két-három évig terjedő mértékben, súlyosbító elemekkel (vasban letöltendő fogsággal, böjttel, testi fenyítéssel) tetézve.

A végrehajtás minőségére vonatkozóan ugyanazt mondhatjuk el, mint európai kitekintésünkkor: a börtönök nem a humánus megfontolások terepei. A kor felfogása szerint a szabadságelvonás önmagában nem igazi büntetés, azt testi sanyargatással kell kiegészíteni. Amit a börtönben támadni lehet, az a testi épség és az egészség. Mindennapos a testfenyítés, a falhoz láncolás, a kalodába zárás és súlyos golyók hordása. Az élelmezés rossz, a körülmények egészségtelenek, sötét van és szellőztetni sem lehet. Hiába támadta a felvilágosult abszolutizmus a büntetőjogi gyakorlatot, e felfogás mindvégig uralkodó maradt a feudális korban, sőt kihatott a modern polgári börtön belső szabályozásának rendszerére is.

Nézzük meg, milyen is a feudális tömlöc a kortársak szemével? „A nemes megye... tömlöcei a *föld alá* szinte két-három ölnyire *mélyedvén,* öt-hat külön rekeszből állottak, a melyek mindegyikébe 20-24, néha több rab is 3-4 sorba úgy záratott, hogy naphosszában szabadon lennének lábbékóikban, de esténként éjszakára *lábvasaikon* egy hosszú lánc keresztül vonása által, melynek vége az őrszobába fölhúzatott, egybe fűzetnének. Az egész *épület sötétsége* miatt vadak barlangjához hasonlíta és szűk lépcsőin gyertyavilág nélkül napon által is lehetetlen volt a lejárás. A felső épület semmivel sem volt czélirányosabb az alattinál. Így tehát többen a sötétség fijai egy barlangban lévén zárva, a *here élet szülte unalom*tól izgatva, időrövidítés okáért, egymás közt váltogatott beszélgetések által a börtönt... *erkölcstelenség* tanyájává, *gonoszra oktató iskolá*vá változtatták..." (Hegedűs Sándor, 1936.)

Kölcsey közismert leírása kiegészíti e képet. „A megye fogháza három osztállyal bír. Egyik, mely alsó tömlöcnek neveztetett, tulajdonképpen földalatti pince vagy verem volt, hol rendesen hetven-nyolcvan rabló, gyilkos és gyújtogató rothasztó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett... a más két osztály az élők levegőjében, földszinten épült: egy férfiak, egy asszonyok számára. E kettőben mindenféle rangú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogadott ifjoncok és őrültek minden különbség nélkül együvé zárattak. E két osztályt a legteljesebb joggal lehetett tekinteni, mint legcélirányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövendő lakosai vagy lakosainak oktatói s útbavezetői állandóul neveltessenek, s olykor, a népnek rettentéséül ezen mulatságul a vesztőhely gazdagítására egy-két zsákmány előre készülhessen..." (1837).

A fenti leírásokból kitűnik, hogy a börtön funkciói még a XIX. század első

felére sem váltak szét egymástól. A biztonsági fogvatartás és a büntetéskénti végrehajtás összemosódott. A tömlöcbe „évenként egyszer vagy kétszer, égő fáklyák mellett, fegyveres hajdúk kíséretében, halványuló arccal és borzongó kebellel szállott le a főügyész, széjjelnézendő, van-e még sok közöttük, kiket pörbe idézni s megítéltetni . . ." Együtt raboskodott tehát az *ítéletre váró* elkövető a megszentenciázott[5] *elítélt*tel. Sőt a feudális büntető gyakorlat szerint, az *elmebetegeket* is a börtönök fogadták be. Nem csupán a bűncselekményt elkövető megháborodottakat, hanem a veszélyesnek minősített zavart elméjűeket is. A félkegyelműeket csak bezárták, a dühöngő elmebajosokat viszont a falhoz láncolták.

A felvilágosodott abszolutizmus tanai, a polgári ideológiák hatására az Egyesült Államok és Nyugat-Európa büntetőjogászainak és emberbarátainak mozgalmai nyomán hazánkban is megszülettek a börtönökkel kapcsolatos modern vélekedések.

A fogházjavító mozgalom

A feudális tömlöcök minőségének első módosulása a Habsburgok felvilágosult politikájának volt a terméke. III. Károly 1723:22. törvénycikke első ízben fogalmazta meg a gyakorlatban már évszázados hagyománnyal bíró határozott tartamú szabadságvesztés-büntetést dekretális[6] szankcióként. Ha ehhez hozzávesszük a halálbüntetés felszámolását célzó jozefinista törekvéseket, amelyek helyette a szabadságvesztést ajánlották, szembeszökő lesz a központi irányítás alatt álló börtönök hiánya. A Helytartótanács a fenyítő intézetek ellátásának gondját a vármegyékre próbálta hárítani. Számos rendeletben utasította a helyi hatóságokat, hogy állítsanak fel megfelelő felszereltségű börtönöket, alkalmazzanak megfelelő őrszemélyzetet és osztályozzák a bűnelkövetőket.

A megyék azonban elzárkóztak a börtönök létesítésével kapcsolatos anyagi terhek vállalásától. Magát a gondolatot nem kérdőjelezték meg, csupán azt hangsúlyozták, hogy a megvalósítás feltételeinek rendezése nem rájuk tartozik, hanem az országgyűlésre. Kétségtelen, hogy a börtönügy nehézkes kibontakozásának oka részben a szabadságvesztés-büntetés lassú terjedése. A felvilágosodott büntetőpolitika meglehetősen nagy küzdelmek árán tudta csak elfogadtatni a nemességgel a rendi büntetőjog alapintézményeitől távolabb álló börtönbüntetést.

Az első magyar országos büntető intézet az Esterházy grófok birtokán, Szempc mezőváros mellett, a Pozsonytól 22 kilométernyire fekvő szolgabírói székhelyen nyílt meg. Létesítése Esterházy Ferenc kancellárnak köszönhető, aki az intézet számára telket és épületeket ajánlott fel. Az 1770. augusztus 20-án kelt alapító levél nyomán Kempelen János udvari kancelláriai tanácsos irányítása mellett 1771-ben indult meg az építkezés, s 1772. szeptember 4-én már át is adatott az intézmény.

A csaknem négyszögletes, középen udvart körbefogó épület — egyik oldala kivételével — földszintes volt. Befogadóképessége kétszáz fő körül mozgott, jóllehet fennállása alatt sosem volt benne 109 fogvatartottnál több. Az említett kivételes oldalon emeletes épületben sorakoztak a hálótermek. A férfiakat és a nőket tízfős zárkákban külön szinten szállásolták el. Napközben a fegyintézet lakói az épület más szárnyaiban létesített munkatermekben dolgoztak.

Elég nehéz körvonalazni az intézmény funkcióit. A helytartótanács elgondolása szerint utaltak be ide „javíthatatlanokat és kihágókat", „vétkeikért halálos büntetésre kevésbé érdemeseket", sőt szülők is kérhették ide vásott gyermekeik felvételét. Ilyen vegyes összetétel mellett a Szempci Fenyítő és Dolgozóház csu-

[5] szentencia: ítélet
[6] dekretális: törvényi

pán kísérlet maradt, de újszerű törekvései (nevelés, munkáltatás) példát mutattak a későbbi kezdeményezéseknek.

1779. november 26-án a magyar kancellária elrendelte a fegyintézet átköltöztetését Tallósra, az 1763-ban, ugyancsak Eszterházy Ferenc által alapított árvaház helyébe. Az egykori Eszterházy-kastély mintegy harminc kilométernyire feküdt Szempctől, úgyszintén Pozsony vármegyében. Az intézet — igazgatójának jelentése szerint — roskatag volt, az összeomlás határán állott. Jellemző az épület állapotára, hogy amikor a kancellária a lakhatóvá tételhez szükséges építkezések minimális költségvetését beterjesztette az uralkodónak, a császári leirat haszontalannak és fölöslegesnek tartott akár egy fillért is költeni rá. Helyette az intézet komáromi várba való helyezését szorgalmazta, mondván: Tallós „a fenyítőház eszméjének semmiképpen sem felel meg".

Az egyemeletes kastélyban két zárt belső udvar volt. A rabok átlagos száma száz körül mozgott. Úgy Szempcen, mint Tallóson jelentős számban (30-50%-ban) raboskodtak bécsiek is, akiket a Helytartótanács engedélyével szállítottak ide. (Egyébként a büntető intézetbe utaláshoz — akár igazságügyi szervek, akár magánosok döntöttek — a Helytartótanács engedélye szükségeltetett. Mindkét intézetben pokróc- és posztókészítéssel foglalatoskodtak az elítéltek, ebből készítettek bizonyos készárukat (szoknyát, sapkát, köpönyeget). Az intézetek fenntartása deficites volt, az általuk termelt s eladott áruk sohasem fedezték a fogvatartottak eltartásának költségeit.

A komáromi várba történő átköltöztetés a katonai célú épületek kiárusítása miatt hiúsult meg. Végül a kormányzat a szegedi Vár kazamatái mellett döntött. A férfi rabok átküldésének elrendelése nem sokat váratott magára: az 1784. március 7-én és július 25-én született utasítás értelmében 1785. november 10-én behajózták az első csoportot. A nők 1790-ig Tallóson maradtak. Ekkor azonban fiskális megfontolásokból (az intézet rendkívül magas fenntartási költségei miatt) úgy határoztak, hogy mindenkit Szegedre utalnak.

A szegedi váron több intézmény osztozott: a büntető intézeten kívül volt itt laktanya és voltak itt tiszti lakhelyek, minek következtében a felügyelet nehezebbé vált. Maguk a rabok rendkívül egészségtelen körülmények között, föld alatti kazamatákban (fedél nélküli, illetőleg földdel fedett helyiségekben) laktak. A folyóparton emelt vár kazamatái rendszeresen beáztak, a Tisza vize beszivárgott. A hálóhelyiségek tele voltak férgekkel, amit egyszerűen orvosoltak a hatóságok: a fapriccsen kívül semmiféle ágyneműt nem kaptak a rabok, hogy útját állják a bogarak, rovarok terjedésének.

A beutalt rabokat három csoportra osztották. Külön helyezték el a férfiakat, külön a nőket és külön a hajóvontatásra ítélt rabokat, akik csak akkor tartózkodtak a várban, ha nem volt vontatómunkájuk. A rabok létszáma 1811-ben volt a legmagasabb, ekkor 96-an voltak. 1831-re ez a szám kettőre apadt. A Helytartótanács már 1824-ben indítványozta a szegedi intézet felszámolását, mondván, fenntartása ráfizetéses. Belső munka szervezésére nincs mód, a külső munka pedig állandó visszaélésekre, szökésekre ad lehetőséget, a nőket amúgy se lehet külső munkára irányítani.

A fenntartási költségek előteremtésére bérbeadott kazamaták miatt szinte lehetetlenné vált a rend biztosítása. A gyapjúfésüléssel, fonással történő rabmunkáltatás hamarosan megfeneklett: hisz egyre kevesebb nyersanyaghoz, mind kevesebb megrendeléshez jutott a fegyintézet. Ezért aztán fokozatosan rátértek a külső munkáltatásra, mely egyfelől közintézményekben végzett munkát, másfelől magánosokhoz való kiadást jelentett.

Emelkedtek a rabtartási díjak, mert a munkáltatásból szerzett bevételek alig fedezték a költségeket. Ráadásul a vármegyék egyre kevesebb elítéltet küldtek az

országos intézetbe, mert nekik kellett állaniuk a rabtartásra szánt költségek jelentős részét. Saját tömlöceikben olcsóbb volt őrizni a rabokat, s a helyi hatóságok is fölismerték a rabmunka hasznát. 1831-re az intézetben maradt két rabot visszautalták az elítélő törvényhatósághoz, s az intézetet még az év novemberében felszámolták. Mint ismeretes, az osztrák kormányzat 1833-ban olasz politikai foglyokat szállíttatott a szegedi várba, ezek története azonban nem tartozik a magyar fenyítő intézetek históriájához.

A központi intézkedéssorozat mellett három másik területen is előrelépett a szabadságvesztés-büntetés ügye. A Kollonich javaslatában is felbukkanó börtönbüntetés egyre inkább *polgárjogot nyert,* része volt az 1795-ös és 1827-es büntetőkódex-tervezetek büntetési rendszerének is. Az 1843. évi nevezetes — Deák Ferenc vezette deputáció által elkészített — javaslat alapvető büntetése már a szabadságvesztés volt. A plánum tervezett kidolgozói a világszerte elismert, sok helyen követett ún. magánelzárásos rendszert fogadták el alapelvként, amit munkáltatással, oktatással kívántak kiegészíteni.

A börtönigazgatás mélyreható reformját tervezték. Tíz ún. kerületi börtön felállítását indítványozták, természetesen a legmodernebb börtönépítészeti elgondolások alapján. A börtönrendszert háromlépcsősnek tervezték: törvényhatósági fogházat, törvényhatósági börtönt és kerületi börtönt különböztettek meg. A börtönügyi javaslat közvetlenül a tervezet fölöttébb költséges volta, közvetve pedig a konzervatív erők ellenállása miatt nem vált valósággá.

A magyar börtönügy fellendülésének döntő eleme volt az a magas szintű, húszas-harmincas években kibontakozó polémia, mely főként politikai táborok reprezentánsai, felvilágosodott gondolkodók, és kisebb részben szakemberek között zajlott. Az új eszmék képviselői Nyugat-Európában (Szemere Bertalan), az Egyesült Államokban (Bölöni Farkas Sándor) szerezték benyomásaikat, s a legújabb koncepciók alapján megvalósított börtöngyakorlat tapasztalatait osztották meg a nyilvánossággal. Többeket, így Sárváry Jakabot, Balla Károlyt, Lukács Móriczot, Eötvös Józsefet, Zsoldos Ignácot, Hegedűs Sándort a hazai viszonyok tarthatatlansága serkentett vitára. Mindannyian közelebbi-távolabbi viszonyban állottak a vármegyei apparátussal, igazságszolgáltatással, ezen át a börtönnel is.

Kossuth Lajos a Pesti Hírlap egyik fő témájává tette a fogházjavítás és általában a feudális igazságszolgáltatás gyakorlatának korszerűsítését, amire Széchenyi heves támadással reagált, s politikai megfontolásokból az új üggyel is szembeszállt. A fogházak körüli vitában szinte minden hozzászóló egyetértett azzal, hogy változtatni kell az embertelen tömlöcviszonyokon. De többen úgy vélték, hogy a szegény nép életkörülményei és az elképzelt humánus fogházi viszonyok között kiáltó ellentét húzódik.

A fogházjavítás ügyében publikáló szerzők egyike sem mulasztotta el, hogy az általa ideálisnak vélt intézet modelljét — építészeti terveket is mellékelve — ismertesse. Például a Komárom megyei fogház 1840-ben Szemere Bertalan tervei nyomán épült. A kor legsikerültebb börtönépülete a Bentham-féle építési koncepció jegyében készült balassagyarmati megyei fogház.

Bár leginkább a vármegyék tiltakoztak a börtönügy sajátkasszás megoldása ellen (a központi kormányzattól várva a pénzt, és az országos intézetek felállítását egyaránt), *az első igazán modern büntetésvégrehajtási intézetek mégis megyei kezdeményezésre,* helyi finanszírozással *épültek* a reformkorban. Sorra nyíltak a korszerű, magánelzárásos rendszert meghonosító vármegyei fogházak. Ez persze nem oldotta meg az intézeti hálózat hiányának problémáját, amely a szabadságvesztés-büntetés általános elterjedésének feltétele lett volna. E gondokat a Bach-rendszer kormányzata is érzékelte, különösen az osztrák büntető törvénykönyv bevezetését követően, amelyben a szabadságvesztés az egyik legáltalánosabban alkalmazott büntetési nem volt. Ezért állították fel a dualista börtönhálózat alap-

AZ

ILLAVAI KIR. ORSZ. FEGYINTÉZET

TÉRRAJZA.

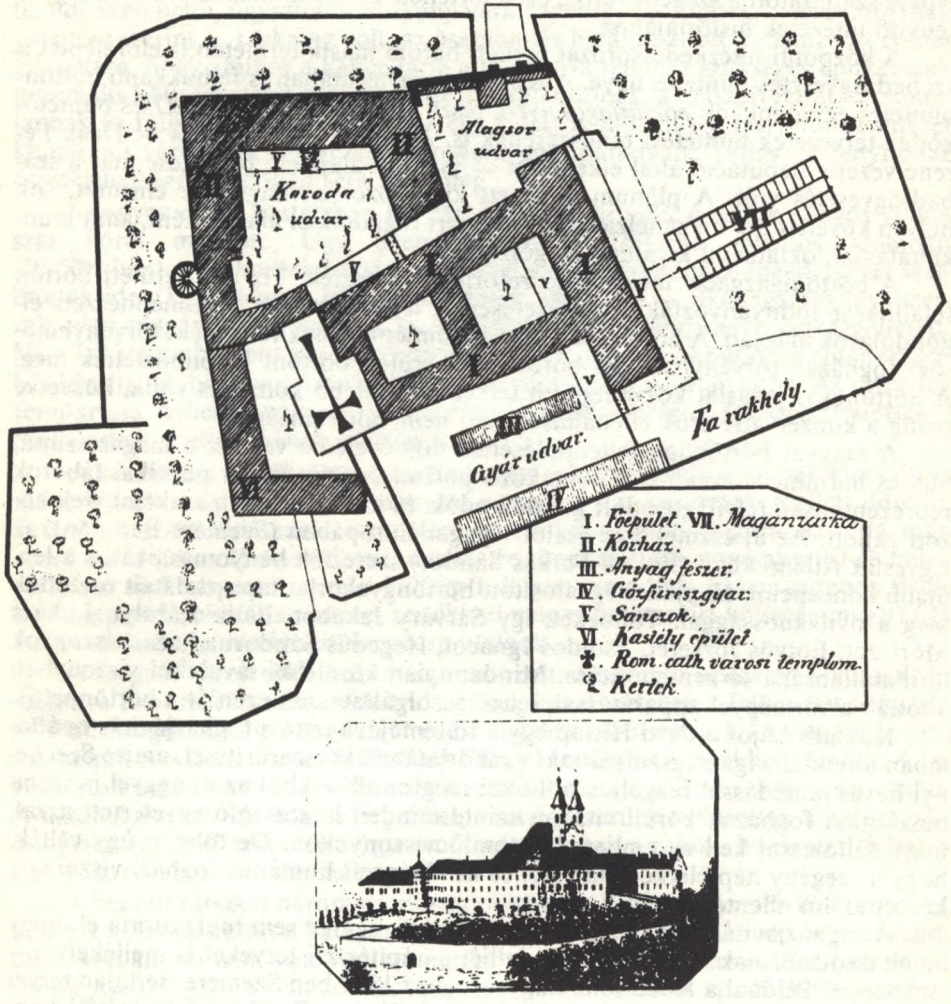

ját képező hét büntetésvégrehajtási intézetet: Illaván, Lipótvárott, Munkácson, Márianosztrán, Nagyenyeden, Szamosújvárott és Vácott.

A dualizmus büntetésvégrehajtása

A kiegyezést követően rohamléptekkel ment végbe az új polgári állam intézményeinek kiépítése, a burzsoá jogrend megteremtése. Az országgyűlés hosszas előkészítés után meglehetősen gyorsan fogadta el a Csemegi-kódex néven ismert első magyar büntető törvénykönyvet, az 1878. évi 5. törvényt. Külön börtönügyi

A
LIPÓTVÁRI KIR. ORSZ. FEGYINTÉZET
TÉRRAJZA.

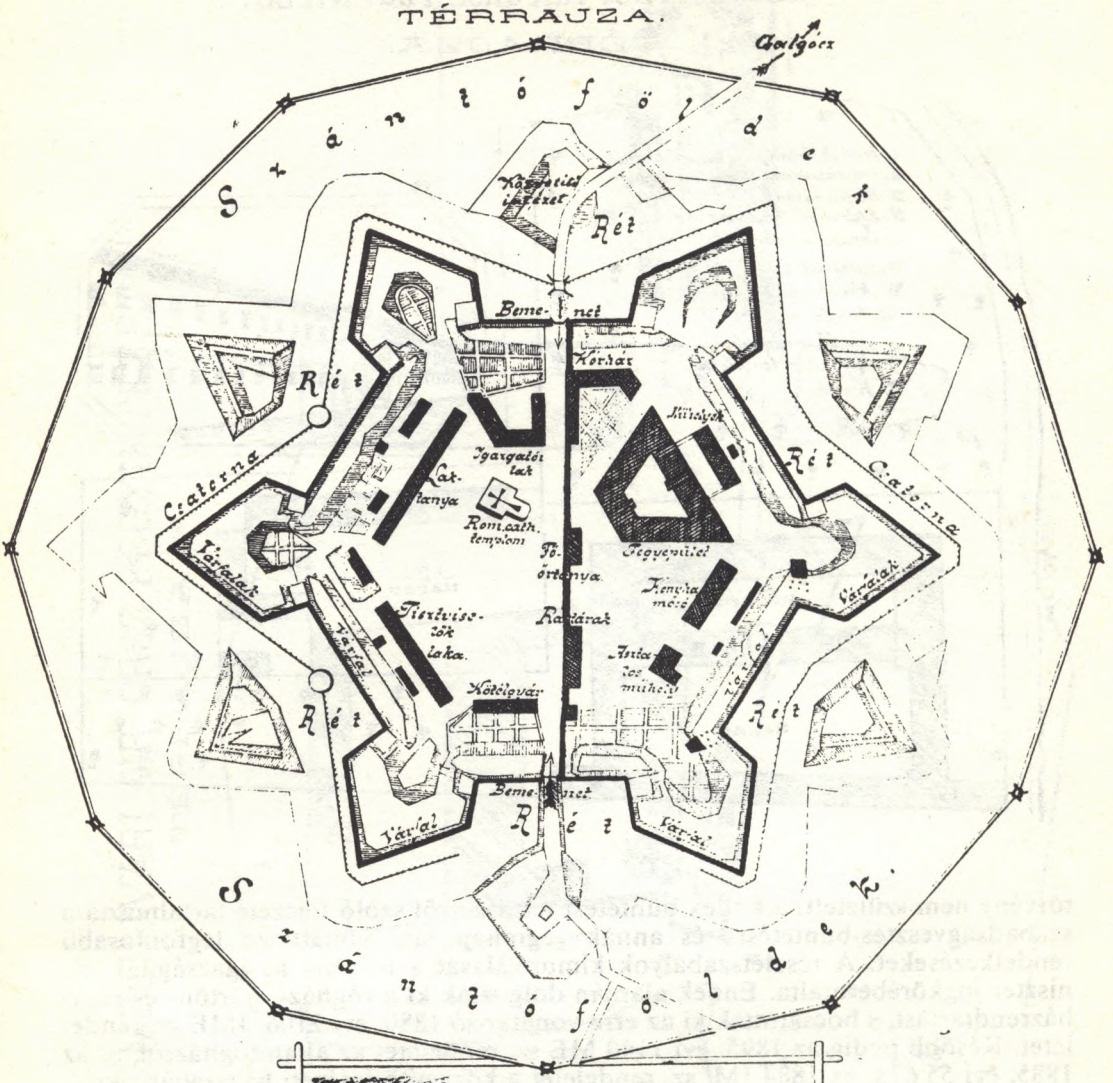

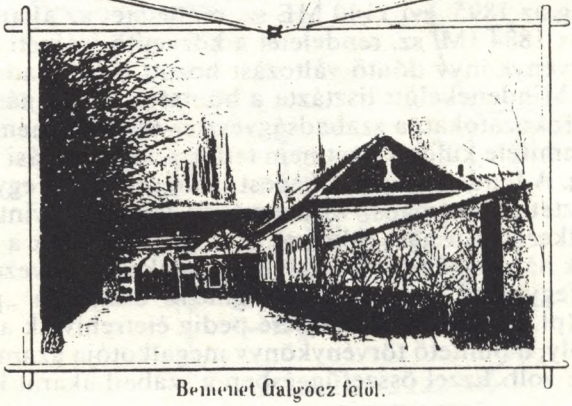

Bemenet Galgócz felöl.

A

NAGY-ENYEDI KIR. ORSZ. FEGYINTÉZET

TÉRRAJZA.

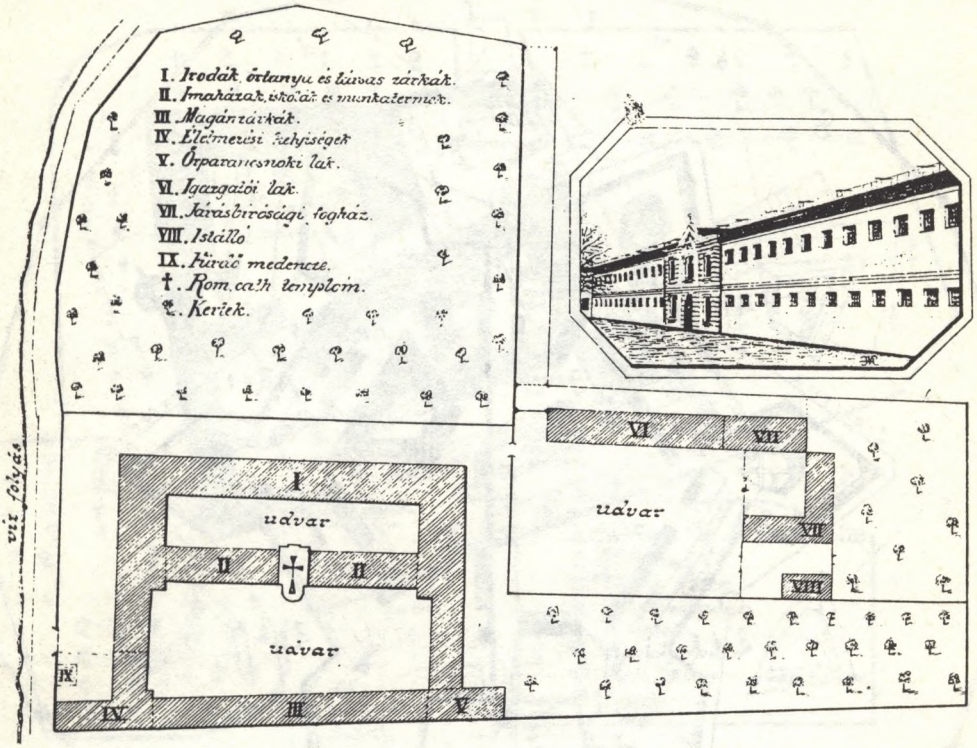

törvény nem született, a kódex büntetési rendszerről szóló fejezete tartalmazta a szabadságvesztés-büntetésre és annak végrehajtására vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket. A részletszabályok kimunkálását a törvény az igazságügy-miniszter jogkörébe utalta. Ennek alapján dolgozták ki a fogház-, börtön- és fegyházrendtartást, s bocsátották ki az erre vonatkozó 1880. évi 2106. IME sz. rendeletet. Később pedig az 1895. évi 1140 ME sz. rendeletet az államfogházról, és az 1885. évi 55 673. ex 1884 IM. sz. rendeletet a közvetítő-intézeti házszabályokról.

A büntető törvénykönyv döntő változást hozott a szabadságvesztés-büntetés szerkezetében. Mindenekelőtt tisztázta a büntetésvégrehajtásban alkalmazott szabadságvesztési fokozatokat, a szabadságvesztés-büntetés nemeit. A kódex hatályba lépéséig semmiféle különbséget nem tettek a végrehajtási intézetek elnevezése között 1874-ig. A feudalizmushoz képest talán az volt az egyetlen előrelépés, hogy megkülönböztettek országos, vármegyei és városi fegyintézetet, bár ezt a terminológia következetesen nem tükrözte. A Csemegi-kódex a szabadságbüntetés végrehajtásának három nemét s egy kivételes alakzatát nevezte meg. A fegyintézeteket ezentúl fegyházra, börtönre és fogházra osztják a „privilegizált" úri bűncselekmények (pl. a párbaj) büntetésére pedig életrehívják az államfogházat.

Csemegi Károly, a büntető törvénykönyv megalkotója az ún. klasszikus büntetőjogi iskola híve volt. Ezzel összefüggésben a szabad akarat koncepcióját val-

A

SZAMOSÚJVÁRI KIR ORSZ FEGYINTÉZET

TÉRRAJZA.

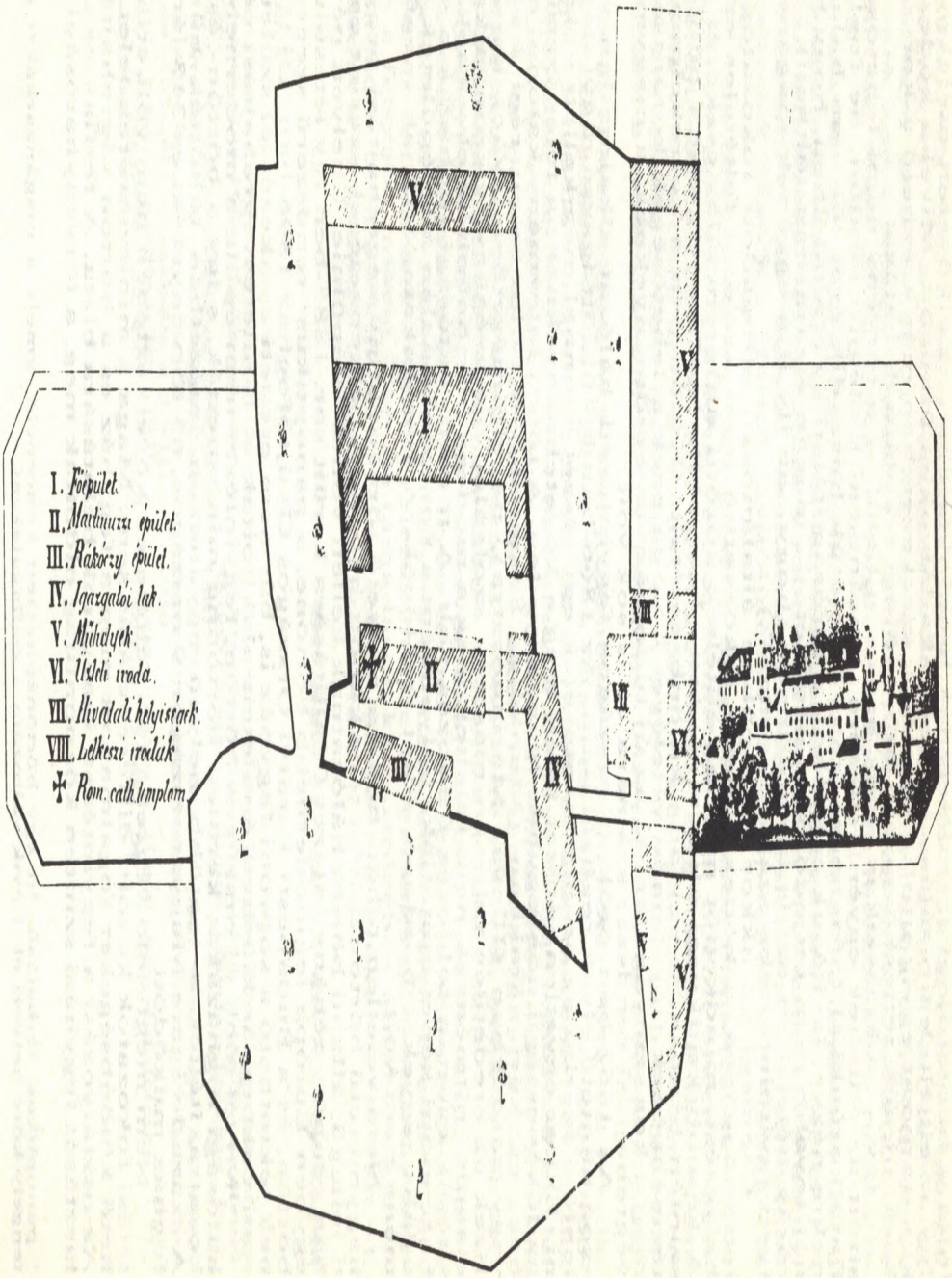

lotta, s büntetőjogi szemléletének homlokterében az elkövetett cselekmény állott. Így az elítéltek tipizálása komoly akadályokba ütközött. Mivel a kódex a klasszikus irányzat egyik utolsó terméke, szerkezetében már érezhető a korszak nagysikerű, új, ún. tettesközpontú büntetőjogi iskoláinak hatása.

Így — a klasszikus elvek határain belül — a törvény némi lehetőséget biztosított az elítéltek egyéniesítésére. Korántsem kielégítő módon, de foglalkozott a fiatalkorúakkal („fogházra ítélt, de életük huszadik évét túl nem haladott egyénekre nézve, javításuk czéljából, a bíróság ítéletileg elrendelheti, hogy hat hónapnál tovább nem terjedő büntetésüket... magán-elzárásban tölthetik" vagy a bíróság ítéletében azt is kimondhatja, hogy „az ily ifjú egyének magánelzárás helyett javítóintézetbe szállíttassanak".)

Csemegi az akkor Európában általánosan elfogadott fokozatos rendszert tette magáévá, a kódex ismerte a közvetítő intézetet és a feltételes szabadlábra helyezést, mindkettőt mint az elítéltek közötti differenciálás eszközét is egyben. A később kritikusai által támadott „bonyolultsága", a négyfajta büntetési nem, szintén biztosított egyfajta különbségtételt. (Különösen a korrekcionalizáció intézményének figyelembe vételével.) Noha ezek a lehetőségek korántsem feleltek meg a kor színvonalának, az új tudományos eredményeknek, a magyar büntetés-végrehajtási rendszer számára ez is sok volt.

Az 1867-ben örökölt országos fegyintézeti hálózat alkalmatlan volt a burzsoá büntető elvek realizálására. Az 1866-ban kiküldött igazságügyi deputáció jelentése szerint az országos intézetek egy részét azonnal meg kellett volna szüntetni. Ekkor egyetlen intézet felelt meg a követelményeknek: a telepszerű, kis befogadóképességű női fegyház Nagyenyeden. A többi intézmény katonai erődítésekben, egykori várakban (Munkács, Szamosújvár, Lipótvár), régi kastélyokban vagy zárdákban (Illava, Márianosztra), nevelőintézetben (Vác) kapott helyet. Ezek az eredetileg teljesen más célt szolgáló, egészségügyi viszonyaikat tekintve elavult építmények nem feleltek meg a modern börtönépítési elveknek, korszerűsítésük csupán toldozás-foldozás volt. A törvényhatósági fogházak a szabadságharc előtti képet mutatják: helyenként a kor színvonalán álló épületek, másutt feudális jegyeket hordozó, sötét tömlöcök. A börtönkategóriának megfelelő építmény nem volt.

Nem véletlen tehát, hogy a büntető törvénykönyv végrehajtási programjában nagyméretű börtönépítési terv kapott helyet. Az elképzelések szerint egy központi jellegű, állami börtönhálózatnak kellett volna felépülnie. Ehelyett pénz hiányában csupán néhány intézet felállítására került sor. 1885-ben így létesült hazánk, s egyben Európa legmodernebb börtöne, a panoptikus[7] rendszerű szegedi kerületi börtön, és a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház 1896-ban. Új létesítménynek tekinthető a soproni fegyház is, bár nem eredeti építkezéssel született: a soproni cukorgyár kiürített épületeit alakították át büntetésvégrehajtási célokra.

Mivel több új országos börtön, fegyintézet nem épült, a modernebb törvényhatósági fogházakat kerületi börtönné minősítették, s így a börtön- és fogházfokozatra ítéltek a legtöbb helyen ugyanazon intézetben töltötték büntetésüket. A század végére Magyarországon 9 országos, 65 törvényszéki és 313 járásbírósági fogház működött.

Nem megfelelő végrehajtási feltételek következtében nem volt érdemi a büntetési fokozatok közötti differenciálás sem. Maga a miniszteri rendelet is észrevehető különbségeket fogalmazott meg a fegyház és a börtön végrehajtása között. Az osztályozást a fegyintézeti igazgatók belátására bízta. A férfiak és a nők elválasztását fegyházi szinten központilag oldották meg, a törvényhatósági és járásbí-

[7] panoptikus: térhatású. Itt egy börtönépítészeti koncepció, amely a magánzárkákat egy központi tengely köré helyezi el. Egyik változata a csillagalakzat.

rósági fogházakban viszont helyi módon. Elégedettek lehettek az intézeti igazgatók, ha a megrögzött, többszörös visszesőket — helyenként a fiatalkorúakat — el tudták különíteni az elítéltek zömétől. Ha ehhez hozzávesszük a fegyintézetek személyzetének képzettségét, fizetését (s ebből következően minőségüket), akkor megállapíthatjuk, hogy az egyéniesítés eszméje a dualista intézetekben puszta illúzió maradt.

Ennek ellenére az igazságügyi kormányzat rendkívüli erőfeszítéseket tett a büntetésvégrehajtási rendszer működőképességének fokozására. Az intézeteket folyamatosan modernizálták, áttértek a rabmunkáltatás és rabélelmezés átalánybérleti rendszeréről az önellátásra. Az ír rendszer megvalósítására közvetítő intézeteket létesítettek (lásd Kis Harta), javítóintézeti láncot építettek ki a fiatalkorúak érdekében.

Az 1913-ban bevezetett ún. dologház, a magyar burzsoá büntetési rendszer első határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetése sem hozott érdemi változást a végrehajtásban. Részben, mert ilyen büntetésre alig ítéltek valakit (szemben a második világháború után teremtett szigorított dologházzal), részben, mert végrehajtási körülményei nem igényeltek sem külön intézetet, sem külön elbánást: hasonlított a kihágási büntető törvénykönyv elzárásához és a fogházbüntetéshez.

A börtönügyi szerveknek nem volt jogszabály alapján kötelezővé tett feladata az elítéltek szabadulás utáni segítése. Ezt a feladatot (mai szóval az utógondozás teendőit) társadalmi alapon szerveződő egyletek és magánszemélyek látták el. A legkomolyabb szervezet az 1873-ban alakult Budapesti Rabsegélyező Egylet volt. Igyekezett az elítélteket visszavezetni a társadalomba. Megpróbált munkát szerezni nekik és pénzsegélyben részesítette őket. De magára vállalta a támasz nélkül maradt hozzátartozók támogatását is. Többnyire pénzzel, néha egyéb természetbeni juttatásokkal (pl. ruhaneműkkel) segítették a családokat.

A börtönügyben — ahogy a büntetésvégrehajtási intézetekkel kapcsolatos témakört nevezték a dualizmusban — ilyen terhes örökséggel természetesen nem tudott a kormányzat következetes és mélyreható megújulást elérni. Eredményeik ellenére büntető intézeteink s a felügyeletükért felelős igazságügyi igazgatás szervei egészen a felszabadulásig állandó támadások kereszttüzében álltak. A két világháború közötti évtizedek még kevésbé tették lehetővé a gyökeres átalakítást, így ez a feladat a szocialista Magyarországra hárult.

Dr. Kabódi Csaba—dr. Mezey Barna

Ajánlott irodalom

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzetése után 1686—1708. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962.

Gláser István: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Történeti áttekintés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1975.

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században. A szerző kiadása. Bp., 1930.

Lukács Tibor: Feljegyzések az élők házáról. Gondolat Kiadó. Bp., 1979.

Pulszky Ágost—Tauffer Emil: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra. Emick Gusztáv kiadása. Pest, 1867.

Szöllősy Oszkár: Magyar börtönügy. A szabadságvesztés végrehajtása. A szerző kiadása. Bp., 1930.

Vajna Károly: Hazai régi büntetések. I-II., A szerző kiadása. Bp., 1908.